

AZƏRBAYCAN-QAZAX ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN ÜMUMTÜRK KONTEKSTİ

Ağahüseyn Şükürov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: agahuseyn.shukurov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan-Qazax ədəbi əlaqələrinin təşəkkül mərhələləri, Böyük Çöl mədəniyyətinin özünəməxsus mənəvi-etik normaları, folklor örnəkləri təhlil edilir. Xalqlarımızın ədəbiyyatına ümumtürk arealının tərkib hissəsi kimi baxılır, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrə ədəbi-mədəni və mənəvi birləşmənin vəhdəti kontekstində öyrənilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qazax, ümumtürk, folklor, ədəbi əlaqələr.

NATIONAL CONTEXT OF AZERBAIJAN- KAZAKH LITERARY RELATIONS

Aghahuseyn Shukurov

*Presidium of the Azerbaijan National Academy of
Sciences, Baku, Azerbaijan*

Abstract. The article analyzes the formation stages of Azerbaijani-Kazakh literary relations, the unique moral and ethical norms of the Great Steppe culture, and folklore examples. The literature of our peoples is viewed as an integral part of the all-Turkic community, and mutual literary relations are studied in the context of the unity of literary, cultural and spiritual unity.

Keywords: Azerbaijani, Kazakh, All-Turkic, folklore, literary relations.

ОБЩЕТЮРКСКИЙ КОНТЕКСТ АЗЕРБАЙДЖАНО-КАЗАХСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Агагусейн Шукюров

*Президиум Национальной академии наук
Азербайджана, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье анализируются этапы становления азербайджано-казахских литературных отношений, уникальные морально-этические нормы культуры Великой степи, примеры фольклора. Литература наших народов рассматривается как неотъемлемая часть общетюркской общности, а взаимные литературные связи изучаются в контексте единства литературного, культурного и духовного единства.

Ключевые слова: Азербайджан, Казах, общетюркская культура, фольклор, литературные связи.

1. Giriş

Tarixdə eynimənsəli xalqların ədəbi əlaqələri gen, din və dil bağlılığına əsaslanır. Qədim tarixi köklərə malik türk xalqlarının ədəbi təmasları da ümumi kontekstə malik olub. Bu halda biz ümumtürk ədəbi-mədəni mənəvi birləşmədən danışsaq, daha doğru olar. İslam dininin qəbulundan sonra (VII əsr) bu vəhdət din birləşməsi sayəsində daha da möhkəmlənərək milli və dini məzmun kəsb edib türk ədəbi-mədəni konteksti təşəkkül tapmışdır ki, ədəbi əlaqələrimizin inkişafı problemləri də bu kontekstlə bağlıdır. Azərbaycanın türk xalqları ilə – osmanlı (Anadolu) türkləri, özbək, qazax, qırğız, türkmən, qaraqalpaq, tatar və s. xalqlarla birləşmədə yalnız cüzi ləhcə fərqləri var. Bütün türklər üçüncü tərəf olmadan – tərəcəməsiz bir-birlərini başa düşür, ən müxtəlif parametrlərdə ünsiyyət qura bilirlər.

Xalqlarımızın qardaş türk elləri ilə ədəbi əlaqələri möhkəm tarixi özü ilə malikdir. Bu özü ilə əsasında türk mifik düşüncəsi, ən əski və ibtidai folklor janrları, milli adət-ənənələr, etnopsixologiya, bayram, toy və yas mərasimləri dayanır. Mötəbər mənbələrdən birində deyilir: “Azərbaycan xalqının yüzillər boyunca yaratdığı şifahi söz sərəvəti onun milli-mənəvi kimliyi, tarixi-etnoqrafik həyat tərz, fəlsəfi-estetik düşüncəsi, poetik təxəyyül və təfəkkür sistemi barədə kompleks informasiya daşıyan ilkin və əsas qaynaqlardandır. Genetik başlanğıcına və tarixi-etnik mənsubiyyətinə görə ümumtürk folklor arealının tərkibinə daxil olan Azərbaycan folkloru başqa türksoylu xalqların şifahi söz yaradıcılığı ilə ortaq cəhətlərə malikdir” [1, s.29].

Beləliklə, ədəbi əlaqələr anlayışı daha çox mənşəcə müxtəlif xalqların ədəbiyyatları arasında mümkün və mövcud olan bir ədəbi-tarixi prosesdir. Eynimənşəli türk xalqlarının taleyində isə ədəbi-mədəni birlikdən danışmaq daha düzgün olar.

2. Böyük Çöl mədəniyyətinin özünəməxsus mənəvi-etik normaları

Türk xalqlarının hər birinin qədim və zəngin ədəbiyyatı var: özbək, türkmən, qırğız. Fəqət qazax ədəbiyyatı haqqında bunu demək olmaz. Əvvəla ona görə ki, XIX əsrin ortalarına qədər “qazaxlar qəbilə halında yaşayıb əsasən köçəri həyat sürürdülər”. “Bizdə əkinçilik, ticarət və elm yoxdur. Adamlar yalnız mal-qaranı artırmaq haqqında düşünülər” (Abay Kunanbayev). İkincisi və ən əsası ona görə ki, “İnqilabdan əvvəl qazaxlara da qırğız deyilmişdir.” [2, s.315 və 322].

Belə bir cəhət ədəbi əlaqələrə münasibətdə xeyli dolaşılıq əmələ gətirir. Qazaxların tarixən nail olduğu Böyük Çöl mədəniyyəti öz fəlsəfəsi, estetikası və mənəvi-etik normaları olan bir fenomen idi. Çöl bizim indi başa düşdüyümüz, adət etdiyimiz quru torpaqdan ibarət deyil, altı qiymətli minerallardan ibarət bir yaranış möcüzəsi idi.

“Böyük Çöl özünün ecazkar qüdrəti ilə əski sivilizasiyanın yaradıcısı olmuşdur. Susuz, bitkisiz, yaşıllıqsız, dözülməz quru, yeknəsəq təbiəti ilə o, insanı “sehr” və “tilsim”lə özünə bağlayır, insanla təbiət, səma arasında bir vəhdət, bağlılıq yaradır, onun kainat, kosmosla əlaqəsini uzlaşdırır...”

Bu sakitliyin, sadəliyin arxasında böyük bir mənəviyyat, ruhaniyyət aləmi vardır. Böyük Çöl genişlik, nəhayətsizlik, azadlıq deməkdir. O, insanın azad yaşayışı, azad düşüncəsi üçün əlverişli məkandır.” [3]. Qazaxı Böyük Çöldən ayrı təsəvvür etmək olmaz. O, tarixdə nəyə nail olubsa, ona görə Böyük Çölə borcludur.

Dünya türkləri XIX əsrə qədər “mənim-sənin” təsəvvürünə malik olmayıblar. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məktəblərində Əlişir Nəvai Azərbaycan şairi kimi öyrənilirdi, Füzulini Türkiyədə milli şair hesab edirdilər. Professor Mirzəəğa Quluzadə təsdiq edir ki, “Türkiyədə Füzuli qədər geniş tanınan, çox sevilən, dərin təsir və nüfuza malik sənətkar az olmuşdur.” [4, s.439]. Hətta XX əsrin 20-ci illərində sovet dönməndə belə, Türkiyə şairləri Tofiq Fikrəti, Namiq Kamalı Azərbaycan şairi kimi öyrənilirdilər.

Qazax milli varlığını əks etdirən Böyük Çöl onun xarakterini təyin etdiyi kimi mədəniyyətini və məişətini, mənəviyyatını və etnopsixologiyasını da formalaşdırmışdır.

3. Böyük ümumtürk arealının tərkib hissəsi

Deyilənlərə əsaslanıb belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan və Qazaxıstan böyük ümumtürk arealının tərkib hissəsidir. Bu mənada ədəbi birliyin – ədəbi əlaqələrin bir başlıca amilini də qeyd etməliyik: sərhədsiz türk bədii təfəkkürünü! Məhz belə təfəkkür sayəsində həm Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə, həm qazax mədəni-mənəvi həyatına türkün ulu ruhu daxil ola bilmiş və orada əbədiləşmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu ruhu əsərlərində yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi möhtəşəm eposlar, Xaqani, Məhsəti, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif... kimi dühalar, qazax ədəbiyyatında “Manas” eposu, Abay, Auezov kimi güdrətli sənətkarlardır. Onların əsərləri türk millətini əsrlərdən-əsrlərə, tarixdən-tarixə və gələcəyə aparmağa nail olub. Türk xalqları “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Alpamış”, “Manas”, “Ötegen Batır”, “Koblandı Batır”, “Goroğlu”, “Koroğlu” kimi möhtəşəm eposlar yaratmışlar. Bu dastanların, xüsusən “Səhrələrin Odisseyası” (Çokan Velixanov) “Manas”ın məğzində qazax xalqı, onun bədii-fəlsəfi düşüncə tərzini dayanır. Epos hər bir etnosun varlığını təsdiq və təqdim edən ensiklopediyadır.

Konkret bir ərazidə yaransa da “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” kimi eposlar bütün türk xalqlarının müştərək sərvəti, “türk” adlanan etnosun həyat və məişətini, qəhrəmanlıq tarixini, adət və ənənəsini, mənəvi aləmini əks etdirən abidələrdir. Məsələn, “Koroğlu”nun türkmən, osmanlı variantları mövcuddur. Bizə məlum olan fakta görə, Qazaxıstanda “Dədə Qorqud” stansiyası və bu stansiyada Dədə Qorqudun heykəli var. Möhtəşəm türk eposları sonralar dünya ədəbiyyatında bir çox əsərlərin yaranmasına təkan vermişdir. “Qazaxlar nəğməyə jır, nəğmə oxuyan peşəkarlara jırau deyirlər. Qazax dilində nəğmə ölli də adlanır... Qazax dilində akın sözü də vardır. Yaradıcı akın və nəğməkarların ilk nümayəndəsi Buxar-Jırau Kalkaman oğludur (1693-1787). Akın yaradıcılığı XVIII əsrdə meydana çıxıb böyük şöhrət qazanmışdır.” [2, s.311].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın Orta Asiya türk xalqları, o cümlədən qazax xalqı ilə ədəbi əlaqələrinin ilk araşdırıcılarından biri Pənah Xəlilov olmuşdur. O, Azərbaycan Dövlət Universitetində XX əsrin 60-70-ci illərində “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” fənnini tədris edərkən, bu fənnə dair dərslük hazırlamış, bu dərslükdə qazax, tacik, qırğız, türkmən, tatar ədəbiyyatları da yer almışdı.

Bizim aşıq sənətinin tarixi və mənşəyi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan – dastanların yaradıcısı Dədə Qorquddan başlanır. Aşıq sənəti isə Qurbanidən başlanır. Bu da XV əsrin sonlarına təsadüf edir. Azərbaycan aşıq sənəti zəngin qollara və mühitlərə, ustad aşıqlara malikdir. Deməli, Azərbaycan və Qazaxıstan ərazilərində aşıq sənəti, demək olar ki, eyni zamana təsadüf edir.

Qazax ədəbiyyatı tarixində XIX əsr ən həlledici – başlanğıc mərhələdir. Bu dövrdə akın poeziyası müxtəlif imzalarla təmsil olunmuşdur: Ablay xanın sarayında Buxar-Jırau (1693-1787), Dövlət Babatay oğlu (1802-1871), Şortaybay Kanay oğlu (1818-1881), Şal Kulekə oğlu

(1760-1831), Məhəmət Ötemis oğlu (1804-1846), Süyümbay Aron oğlu (1827-1896), Birjan sal Kulekə oğlu (1834-1897), “Süyümbayın şagirdi Cambıl Cabayev yetişmişdir.

XIX əsr akın poeziyasında Məhəmət Ötemis oğlunun lirikası böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir.” [2, s.312].

Uzun müddət türk xalqlarını ayıraraq başqa xalq kimi baxmağa çalışıblar. Çünki türk birliyinin strateji planında turançılıq dayanırdı. Bu isə nə Avropaya, nə Çinə, nə də Rusiyaya sərf eləmədi. Dünya türkə qarşı idi, onun qüdrətindən qorxurdu. Türk fəhləri Atilla, İldırım Bəyazid Avropanı lərzəyə gətirmişdilər. Böyük türk alimi Murat Acı özünün “Qıpçaq çölünün yovşanı” əsərində yazır ki, xristianların sitayiş etdiyi xaçı və ikonanı Avropaya türklər aparmışlar. Türklərə görə, fırlanan Xaç Günəşin rəmzi idi.

1974-cü ildə böyük qazax şairi və mütəfəkkiri Oljas Süleymenov özünün “Az i Ya” kitabında sübut etdi ki, rusların öz ədəbiyyatının başlanğıcı hesab etdiyi “İqor polku haqqında dastan” əsəri türklərə məxsusdur və onun müəllifi türkdür. Bu əsər o zaman SSRİ-ni lərzəyə gətirmişdi...

Türklərin dünyagörüşünü araşdıran Vəli Həbiboglu türk mənşəli qeyrətli alim Lev Qumilyovun “Qədim türklər” kitabına Ön sözdə yazıb: “Əslində vaxtilə nəhəng bir əraziyə malik olan qədim türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müəyyən obyektiv səbəbləri vardır. Türk xalqlarını bir-birindən təcrid etmək, onların qədim dövlətə, mədəniyyətə malik olduğunu göstərmək, yeni yaranmış nəslin dünyagörüşündə bu qədim xalqın qədimliyinin tarixi köklərinə aid baxışların dərin kök atmasına yol verməmək sovet milli siyasətinin başlıca tendensiyalarından biri idi.” [5, s.3].

4. Tədqiqatlar ümumtürk kontekstində

İndi, müstəqillik dövründə Azərbaycanın hər hansı bir türk xalqı ilə ədəbi-mədəni əlaqələrini təcrid olunmuş halda öyrənmək nə tarixi, nə də nəzəri-metodoloji cəhətdən məqbul sayıla bilməz. Bu istiqamətdə tədqiqat vahid ümumtürk kontekstində, türk birliyi formatında aparılmalıdır. Bu mövqedən yanaşdıqda bütün türklərin, xüsusən Orta Asiya türklərinin – qazaxların, türkmənlərin, özbəklərin ədəbi əlaqələri ədəbi-mədəni birlik konsepsiyası formatında aparıla bilər. Bütün Orta Asiya türklərinin ədəbiyyat və mədəniyyətləri ümumtürk bədii təfəkkürünün yaradıcılıq məhsuludur.

Azərbaycanın türk xalqları ilə ortaq ədəbi qaynaqlarından danışarkən Orxon-Yenisey kitabələrini (VIII əsr), Yusif Xas Hacibin “Qudatqu-bilik” (1070), Mahmud Kaşqarlıının “Divani-lüğət-it-türk (1072) əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Bunlar, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun yazıya alınması (1074) “türk renessansının başlanğıcı” (akademik Tofiq Hacıyev) idi.

5. Azərbaycan-Qazax ədəbi əlaqələrinin təşəkkülündə folklor örnəkləri

Türk xalqlarının mifologiyası və folkloru bu xalqların özü qədər qədim və zəngindir. Qədim mif mətnləri bütün türklərin ortaq düşüncə tərzidir. Bütün araşdırmalarda “Türk mifologiyası” anlayışından istifadə olunur.

Bu faktor Azərbaycan mifik təfəkkürü üçün də səciyyəvidir. Orta Asiya və Qazaxıstanda olduğu kimi, bizdə də qeyri-adi görkəmə malik Simurq quşu totem səviyyəsində xeyirxah, xilaskar, dar gündə, çətin vaxtlarda insanın dadına çatan bir varlıq kimi zikr olunur. Məsələn, məşhur nağılımız olan “Məlikməmməd” nağılında Məlikməmmədi qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya Simurq quşu çıxarır. Dahi Nizami “İskəndərnamə” poemasında Səməndər quşunu “atəşdən qorxmayan” varlıq kimi vəsf edir. Azərbaycan ədəbiyyatının romantiki Abdulla Şaiq “Simurq quşu” şeirində ananın dilindən uşağa bu sözləri söyləyir:

Söyləyirdi baban ki, Qaf dağında
Uçurumlu dərə var sol-sağında.
İgidlərin ruhu ora toplanır,
Qaranlıqda çırağ kimi hey yanır.
O dərələr bir gün ruh ilə daşar,
Qaf dağının təpələrindən aşar.
Onda, oğlum, günəş doğar, quş gülər,
Göydən yerə nur və səadət enər. [6, s.36].

Novruz bütün türklərin ən əziz və müqəddəs bayramıdır. Bu, təqvim mifi ilə bağlı düşüncənin məhsuludur. Ona türk ellərində Günəşi qarşılama mərasimi də deyirlər. Qazaxların əkinçilik nəğmələri də bilavasitə Novruzla bağlıdır. Köçəri həyat sürən qazaxlar Novruzun bol məhsul gətirməsi üçün yeməklər bişirir və bayram süfrəsi ətrafında nəğmə oxuyurlar:

Ulus günü qazan molsa
Ojılı ac mol bolar.
Ulu kişidən bata alsa,
Sonda ol jalı jol olar. [7, s.53].

Hər iki xalqın yas mərasimlərində hüüzür nəğmələri, qazaxlarda “Köpül ayıtı” adlanan ağı deyilir. Azərbaycanda bu məzmununda xüsusi poeziya təmayülü mövcuddur. XIX-XX əsr şairləri Qumru, Razinin adları ilə bağlı olan bu şeir cərəyanı mərsiyə ədəbiyyatı adlanır. Bizim bayatılarda da bu motiv güclüdür. Bir nümunə:

Əzizim ulu dağlar,
Çəşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb,
Göy kişnər, buliud ağlar.

Qeyd etdik ki, türklər dünyaya bir çox möhtəşəm eposlar veriblər. Bu ona görə mümkündür ki, türklər qəhrəman xalqdır, öz varlıqlarını təsdiq üçün müharibələr aparmışlar və nəhayət, dünyada ən zəngin dövlət quruculuğuna və dövlətçilik tarixinə malik olmuşlar.

Görkəmli türkoloq Aydın Abi Aydın yazır: “Türklər tarix yaratsalar da, ancaq öz tarixlərini yazmamışlar. Bu da bir çox bədxah əli qələm tutanlara türkləri “köçəri, maldar, vətən və mədəniyyəti olmayan” bir millət kimi qələmə verməyə imkan vermişdir. Yüz iyirmidən artıq (bəzi qaynaqlarda yüz qırx beş) dövlət (bunun da on altısı dünya miqyaslı imperatorluqlardır) yaratmış bir ulu xalq haqqında belə haqsız fikirlərin söylənməsi nə dərəcədə doğrudur?

...Türk xalqlarının müxtəlif adlarla adlanması da çox zaman elm adamlarını, tarixçiləri çaş-baş salmışdır. ...Türklərdə ictimai birlik ailədən başlayaraq dövlət anlamında işlətdikləri “el” və ya “il”ə qədər genişlənmişdir. Ərəblərdən fərqli olaraq türklər qəbilə şəklində deyil, ən çox el biçimində həyat sürürdülər.” [8, s.4,5,6].

Görkəmli alimin tarixən doğru olan bu fikri ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi kontekstində bir neçə cəhəti aydınlaşdırır:

1. Türklər dünyada ən çox dövlət – imperiya yaratmış qüdrətli xalqdır və yüksək dövlətçilik ənənəsinə və təfəkkürünə malikdir.

2. Türk xalqlarının müxtəlif adlarla adlandırılması monolit türk birliyinə zərbə vuran siyasətin nəticəsidir.

3. Türk El-i həm ictimai, həm ədəbi-mədəni birlik formatında götürülməli, tədqiqatlar bu tarixi kontekstdə aparılmalıdır.

Nəticə. Müasir tarixi dövəmdə biz araşdırmamızı ənənəvi ədəbi əlaqələr səviyyəsində deyil, vahid türkçülük müstəvisində aparmalıyıq. Bizim tədqiqatımızın elmi yeniliyi həm də bu cəhətlə bağlıdır. Məhz bu baxımdan, məsələn, çox möhtəşəm “Manas” eposu ilə bağlı professor Pənah Xəlilovun qənaəti obyektiv maraq doğurur: “Qırğız dastanı “Manas”ın formalaşması uzun sürmüşdür. Onun tarixi fonu Orxon-Yenisey abidələrində həkk olunmuş hadisələrdən başlayıb XV-XVI əsrlərə gəlib çatır. Dastanda xatırlanan Ozibek (özbək) qazax qəbilələri yalnız XV-XVI əsrlərdə bu adla tanınmışdır.” [2, s.135]. Bu müxtəsər doğru qənaət bir neçə fakta işarə edir: 1. “Manas” qırğız dastanıdır; 2. Dastanda özbəklərdən bəhs olunur; 3. Dastanda qazax qəbilələri əksini tapır.

Beləliklə, biz şərh və izahlarımızda Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrində ədəbi-mədəni və mənəvi birliyin vəhdətini göstərməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c. Bakı, Elm, 2004.
2. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1994.
3. Əliyev M. Böyük Çölün Böyük oğlu Muxtar Auezov. “Kredo” qəz., 11 aprel 2019.
4. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı, AEA nəşriyyatı, 1965.
5. Həbiboglu V. “Qədim türklər” üzərində düşüncələr, Lev Qumilyov. Qədim türklər, Bakı, “Gənclik”, 1993
6. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1965
7. Orta Asiya xalqlarının qədim inancları və ibadət mərasimləri. M., “Nauka”, 1986.
8. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 2005.